

PAPER DETAILS

TITLE: İngiltere'nin Orta Dogu Komutanligi Genel Karargahi'nin Kibris'a Tasinmasi (1952-1955)

AUTHORS: Hayri apraz,Tolga Murat Gürdal

PAGES: 49-70

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/3883614>

İngiltere'nin Orta Doğu Komutanlığı Genel Karargâhı'nın Kıbrıs'a Taşınması (1952-1955)**

Hayri ÇAPRAZ***

Tolga Murat GÜRDAL****

Öz

Bu çalışmanın amacı, İngiliz hükümetinin, 1952-1955 yılları arasında Mısır'daki Orta Doğu Komutanlığı Genel Karargâhı'nı neden Kıbrıs'a taşımak zorunda kaldığını ve taşınma ile hangi hedeflere ulaşmak istediğini incelemektir. Araştırma, İkinci Dünya Savaşı sonrası dünyada askeri-politik dengelerin yeniden kurulduğu bir dönemi kapsamı itibarıyla önemlidir. Ayrıca günümüzde, Doğu Akdeniz'deki jeopolitik kaygılar dolayısıyla, Kıbrıs'taki İngiliz askeri varlığı halen daha devam ettiğinden geçmişi inceleme adına değerlidir. Bu çerçevede, İngiltere'nin Mısır sonrası Kıbrıs'ta kalıcı olmaya çalışması, Orta Doğu ve Doğu Akdeniz'de onun askeri-politik mekanizmalarda varlığını koruması, sürdürme refleksi olarak değerlendirildi. Araştırmanın içerik kapsamına gelince, İngiltere Hükümetinin Mısır ile yaşadığı sorunlar, Kıbrıs Adası'nın konumu, adadaki Rumların İngiltere'ye karşı tepkileri ve İngiltere'nin hangi askeri güçle adaya yerleştiği ele alındı. Bu içerik kapsamında, İngiltere'nin neden Kıbrıs'ı tercih ettiği ve nasıl yerleşmeye çalıştığı sorusuna cevap arandı. Bunun için İngiltere'nin Mısır'daki Orta Doğu Genel Karargâhı'nın Kıbrıs'a taşınması-yerleşmesi, İngiltere Bakanlar Kurulu ve İngiliz Parlamentosu tutanakları, dönemin İngiliz

* Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır. There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.

** Bu makale çalışması Tolga Murat Gürdal'ın Prof. Dr. Hayri Çapraz danışmanlığında hazırladığı "İngiltere'nin Kıbrıs Politikası (1959-1967)" isimli Yüksek Lisans Tez çalışmasından üretilmiştir.

*** Prof. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi Tarih Bölümü, (hayricapraz@gmail.com), (Orcid: 0000-0002-2846-948X).

**** Yüksek Lisans Öğrencisi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (mtolgagurdal@gmail.com), (Orcid: 0000-0001-9137-2106).

gazeteleri ve İngiliz rütbeli askerlerinin yayınlanmış yazılarından faydalandı. Kaynaklar ve telif eserler çerçevesinde yapılan araştırmanın sonunda, İngiltere'nin, Mısır'dan çıkışının zorunlu olduğu ve Kıbrıs'ta yeniden yapılandığı Orta Doğu Genel Karargâhı'nın, küresel hedeflerini sürdürmesinin aracı olarak planlandığı tespiti yapıldı.

Anahtar Kelimeler: Kıbrıs, İngiltere, Ağrotur, Dikelya, Doğu Akdeniz, Taşınma

Move of the England Middle East Command General Headquarters to Cyprus (1952-1955)

Abstract

In this study, it is examined why the British government had to move the Middle East Command General Headquarters in Egypt to Cyprus between 1952 and 1955 and what purposes it aimed with the move. The research is important as it covers a period in which the world military-political balances were re-established after the Second World War. As a matter of fact, Britain's attempt to remain permanent in Cyprus after Egypt was evaluated as a reflex to protect and maintain its presence in military-political mechanisms in the Middle East and Eastern Mediterranean. In order to reveal the subject, the problems that the British Government had with Egypt, the location of the island of Cyprus, the reactions of the Greeks on the island against England, and the military force with which England settled on the island were included. At the end of the research, it was determined that his exit from Egypt became necessary and that the Middle East General Headquarters, which he restructured in Cyprus, was planned as a means of maintaining his global goals. It was mentioned that in order to achieve this goal, the internal opposition was given the upper hand and efforts were made to resolve the destabilizing actions carried out by the Greeks on the island. In presenting this research, the minutes of the British Council of Ministers and the British Parliament constituted the main sources. In addition, the research was supported by British newspapers of the period. In examining the subject, the writings of British high-ranking soldiers of the period were used to determine the military structure of England in the Middle East and the increase in the military value of the Island of Cyprus before the move. The subject of the study, the relocation and settlement of Britain's Middle East General Headquarters in Egypt to Cyprus, was discussed with the documents of the British National Archive.

Keywords: Cyprus, England, Akrotiri, Dhekelia, Eastern Mediterranean, Move

Giriş

Bu araştırmada, 20.yüzyılın ortalarında İngiltere'nin Mısır'da bulunan Orta Doğu Komutanlığı Genel Karargahı'nın Kıbrıs'a taşınması ele alındı. Bu çerçevede İngiltere'nin askeri olarak Mısır'dan neden ayrılmak zorunda kaldığına, neden Kıbrıs'ı tercih ettiğine, İngiltere'nin Kıbrıs Adası'na yerleşirken karşılaştığı güçlüklerle ve onun hangi askeri güç ile adaya yerleştiği konularına değinildi. Ayrıca, Doğu Akdeniz ve Orta Doğu'daki askeri stratejisi hakkında fikir yürütme zemini oluşturuldu.

İngiltere, özellikle 1869 Süveyş Kanalı'nın açılmasından sonra Doğu Akdeniz ve Orta Doğu'daki etkinliğini devam ettirmeyi stratejik bir hamle olarak değerlendirdi. Akdeniz'deki ekonomik çıkarlarının güvenliği için bu bölgede askeri ve diplomatik olarak güçlü olmaya çalıştı. O dönemde başlıca rakipleri olan Fransa ve Rusya'ya karşı üstünlük için 1878'de Kıbrıs'a ve 1882'de Mısır'a Osmanlı Devleti ile sözleşmeler imzalayarak yerleşti¹. Bu politikasını, Birinci Dünya Savaşı'na girerken ilhaklarla devam ettirdi. Savaş sonunda ise, bölgeye hâkim olacak şekilde kendi koşullarını hazırladı. Hem dünyanın başlıca ulaşım ağı üzerinde olması, hem de petrol varlığı dolayısıyla Basra Körfezi ve Güney Irak'ı neoliberal politikasının merkezine aldı. Orta Doğu'nun stratejik noktaları olan Basra Körfezi, Süveyş Kanalı ve Güney Irak'ta askeri üsler oluşturdu². Bu askeri bölgelerin üst çatısını Mısır'da birleştirerek Orta Doğu Komutanlığını kurdu. Bunların yanında İngiltere, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Sovyetler Birliği'nin küresel güç olarak ortaya çıkmasından ve Mısır ile ilişkilerinin gerginleşmesinden dolayı, Orta Doğu'da çıkarlarının tehlikeye düşeceği konusunda kaygılar yaşadı³. Bu kaygılar dolayısıyla, Doğu Akdeniz'de Mısır'ın yerine bir başka stratejik konumda bulunan Kıbrıs Adası'na yöneldi. 1952'de Orta Doğu Genel Karargahı'nı Mısır'dan Kıbrıs'a taşıma kararı aldı. Taşınma işi 1955 yılının sonuna kadar büyük ölçüde tamamlandı.

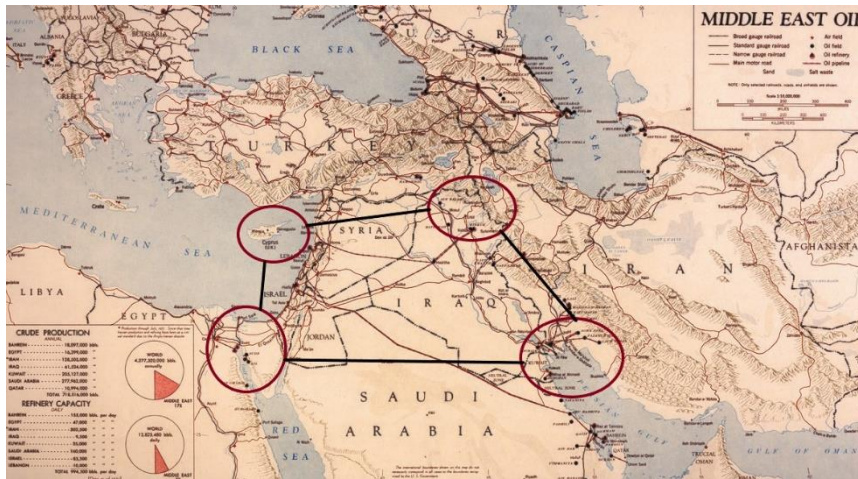
¹ George Hill, *Kıbrıs Tarihi Osmanlı ve İngiliz İdaresi Dönemi (1571-1948)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2016, ss. 230,231,232; Gürhan Yellice, "1878'den 1931'e Kıbrıs'ta Enosis Talepleri ve İngiltere'nin Yaklaşımı", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt 12, Sayı 24, ss. 15, 16. (Erişim tarihi: 20.04.2024).

² William, L, Cleveland, *Modern Ortadoğu Tarihi*, Çev., Mehmet Harmanlı, Agora Kitaplık, İstanbul, 1. Baskı, Haziran 2008, ss. 185, 222, 233, 239, 323.

³ Major-General James Louis "Moulton", "Middle East Base: An Exercise in Hindsight", *Royal United Services Institution Journal*, 11 September 2009, s. 45. (Erişim tarihi: 2.10.2023).; John Darwin, *Britain and Decolonisation The Retreat from Empire in the Post-War World*, Macmillan Press, London, Reprinted, 1992, ss. 111, 216.

Kıbrıs Adası, 9251 km² yüzölçümüyle Doğu Akdeniz’de büyük stratejik öneme sahipti. Bu sebeple ada, tarih boyunca Orta Doğu ve Ege Denizi arasında kuvvetli olmak isteyen devletlerin ilgisini çeken bir yer oldu. Adada sırasıyla varlık gösteren devletler şunlardı; “Mısır, Hitit, Asur, Pers, Makedonya (Büyük İskender dönemi), Roma, Bizans, Arap-Bizans Ortak yönetimi, İngiltere, Fransa (Lusignian hanedanı), Ceneviz, Memluk, Venedik” ve Osmanlı Devleti. Adaya yönelik işgaller, konumunun sağladığı avantajlardan kaynaklanıyordu. Hatta İngiltere, 1878’de adayı askeri-ticari çıkarlarını sürdürmek amacıyla Osmanlı Devleti’nden kiraladı. İngiltere, 1914 yılında I. Dünya Savaşı’ndan faydalanarak adayı ilhak etti⁴.

İngiltere, özellikle 1940'ların sonuna doğru Kıbrıs'ı, hava gücü için kullanmak istedi. Böylece, Anadolu'ya, Arap Yarımadası'na, Türk Boğazları'na, Levant Bölgesi'ne, Kuzey Afrika Kıyıları'na, Süveyş Kanalı'na, Mezopotamya'ya ve Sovyetler Birliği'nin güneyine yönelik geniş bir müdahale alanı oluşturacaktı. Bu çalışmada, 20. Yüzyılın ortalarına doğru Mısır'da milli tepkilerin yükseldiği ve Sovyetler Birliği'nin Doğu Akdeniz'de güçlü rakip olarak belirginleşmeye başladığı bir zeminde İngiltere'nin Kıbrıs'a yönelimi incelendi.

Harita 1: 1950'li yıllarda İngiltere'nin Orta Doğu'da askeri stratejisinde öne çıkan başlıca bölgeler. Harita için kullanılan kaynak: Central Intelligence Agency (CIA), "File: 1951 Middle East Oil...", *Wikimedia Commons*, Son güncelleme 09.11.2016 (Erişim tarihi: 15.11.2023).

⁴ Müge Vatansever, “Kıbrıs Sorununun Tarihi Gelişimi”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Dergisi*, Cilt 12, Temmuz 2010, ss. 1489, 1499. (Erişim tarihi: 01.08.2023); Tommy Clark, *Kısa Kıbrıs Tarihi*, Say Yayınları, Çev., Ekin Duru, İstanbul, 1. Baskı, 2023, ss. 17-20.

1. İkinci Dünya Savaşı Öncesi İngiltere'nin Orta Doğu Askeri Yapılanmasında Kıbrıs

İki dünya savaşı arası dönemde (1918-39) İngiltere Orta Doğu'daki askeri hakimiyetini devam ettirmek için özellikle Mısır ve Irak gibi bölgelerde belirgin olarak varlığını ortaya koydu. Aynı zamanda Orta Doğu stratejisi için Kıbrıs'tan etkin olarak yararlanmak yerine, rakiplerinin de ondan faydalanmasına izin vermeyecek bir yol izledi. Bu bağlamda İngiltere'nin Doğu Akdeniz ve Orta Doğu politikası, Sovyetler Birliği'ni çevreleme stratejisi⁵ veya bu bölgelerdeki kendi konumunu koruma-sürdürme şeklinde iki yönlü değerlendirilebilecek nitelikteydi.

İngiltere, Mısır'da askeri varlığını devam ettirmek için 1922 Deklarasyonunu paylaştı, Irak'taki askeri varlığı için ise 1930'da Irak ile antlaşma yaptı⁶. Orta Doğu'da hava gücünden yararlanmak için de Kraliyet Hava Kuvvetleri (Royal Air Force-RAF)'ni görevlendirdi⁷. Böylece Uzakdoğu - Avrupa arasında önemli bir geçiş hattı olan Doğu Akdeniz ve dünya enerji kaynaklarının bulunduğu Irak ve İran gibi stratejik bölgelere etki edebilecek askeri koşullar için adımlar attı. 1930'lu yıllarda İtalya ve Almanya'daki iktidarların Akdeniz ve Afrika kıtasına yönelik yayılcı söylemleri İngiltere'yi söz konusu bölgelerde daha güçlü olmaya teşvik etti. 1936'da askeri gücünü bölgede artıracak şekilde Mısır ile yeni bir antlaşma daha yaptı⁸. Bir yıl sonrasında, yani 1937'de, Kraliyet Hava Kuvvetleri Orta Doğu Komutanlığı'nın sorumluluk alanını Aden, Irak ve Malta'yı kapsayacak biçimde genişletti ve Mısır'ı askeri hareketler için bir yönetim üssü haline getirmeye karar verdi. 1939 Temmuz'unda ise Mısır'daki karargâhları birleştirerek Orta Doğu Komutanlığı'nı kurdu. Böylece İngiltere, Mısır'ı adeta askeri kantona çevirdi⁹.

İngiltere, Orta Doğu'daki askeri konumlanmalarını geliştirdiği sırada, Kıbrıs'ın Lefkoşa şehrinde de bir havalimanı inşa etti. Fakat havalimanı askeri yatırımlar konusunda öncelikli görülmedi. Benzer durum Deniz Kuvvetleri içinde geçerliydi. Kıbrıs'la ilgili Maria Rousou, 1930'lu yıllarda İngiltere donanmasının, Mısır/İskenderun ve Filistin/Hayfa limanları haricinde Kıbrıs'tan da

⁵ Jeremy Black, *Dünya Tarihinde Askeri Strateji*, Timaş Yayınları, İstanbul, Nisan 2021, s. 333.

⁶ Wg. Cdr. Mike Dudgeon, "No 4SFTS and Raschild Ali's War- Iraq 1941", *Royal Air Force Historical Society, Journal* 48, 2010, s. 41. (Erişim tarihi: 22.11.2023).

⁷ Sebastian Ritchie, "The RAF and Aden, 1928-1967", *Royal Air Force Historical Society, Journal* 48, 2010, s. 113. (Erişim tarihi: 22.11.2023).

⁸ 1936 Antlaşması hakkında Behçet Kemal Yeşilbursa, "her iki taraf da Mısır'ın bölgeyi savunabileceği konusunda anlaşana kadar İngiltere Süveyş Kanalı Üssünde 10 bin asker ve 400 pilot (destek personeli ile birlikte) bulunduracaktı". Behçet Kemal Yeşilbursa, *Ortadoğu'da Emperyalizm*, Sentez Yayıncılık, Ankara, 1. baskı, Mart 2017, s. 28.

⁹ Major-General James Louis "Moulton", "Middle East Base: An Exercise in Hindsight", s. 45.

yararlanabilmesine ilişkin Mağusa Limanının geliştirilmesi için birkaç kez araştırma yapıldığını, ancak inşaat maliyeti (en az 3 milyon sterlin tutacağı) ve işgücü yetersizliği sebepleriyle vazgeçildiğini söyler¹⁰. Ancak Kıbrıs, askeri olarak yararlanılmasa da konumu gereği görmezlikten de gelinebilecek durumda değildi. Nitekim, 1878-1960 arası İngiltere'nin Kıbrıs politikasını analiz eden Naomi Rosenbaum İkinci Dünya Savaşı öncesi İngiltere için Kıbrıs'ın stratejik konumuna yönelik Kraliyet Uluslararası İlişkiler Enstitüsü'nün şu değerlendirmesini aktarmaktadır:

"Pek çok sömürge olumsuz anlamda stratejik öneme sahiptir... bunlara sahip olmak, gemilere ya da imparatorluğun daha büyük değere sahip bölgelerine saldırı için üs olarak kullanılmalarını engeller" şeklindedir¹¹.

Değerlendirmede, Kıbrıs Adası'nın elde tutulması gerektiği görülmektedir. Adadaki askeri yatırımların eksikliği göz önünde bulundurulduğunda, adanın önem derecesi, önce Mısır'ın ve ardından hava gücü bakımından Irak'ın arkasında kaldığı anlaşılmaktadır. Ancak ada, 1930'lu yıllarda Orta Doğu'da İngiltere'nin imparatorluk varlığının korunması için, Doğu Akdeniz'de mekânsal bir bariyer yükümlülüğü üstlenmiştir.

2. İngiltere Askeri Stratejisinde Kıbrıs Adası'nın Önem Kazanması

Birinci Dünya Savaşından sonra Sovyetlerin ideolojik ve askeri olarak bölgesel ve küresel anlamda güçlenmesi İngiltere'nin Ortadoğu'da tutunmasını güçleştiren bir gelişmeydi. Bu çerçevede, II. Dünya Savaşı sırasında İngiltere, Almanya'ya karşı Sovyetler Birliği'nin desteğini almak için, onun Kahire, Şam Beyrut ve Bağdat'ta diplomatik temsilcilik açmasına sessiz kalmıştı¹². İngiltere'nin Ortadoğu'daki varlığını sorunlu hale getiren bir başka gelişme, İkinci Dünya Savaşı öncesi ve sonrasında Ortadoğu'daki halkların milliyetçilik temelli hareketlerinin güçlü bir şekilde kendisini göstermesiydi. Mısır'da, Irak'ta, Lübnan'da İngilizlere karşı milliyetçi, dini, sosyalist içerikli tepkiler kendisini göstermişti. Mısır'da başlıca 4 grup İngiliz ordularının Mısır'dan çıkması talebiyle öne çıktılar. Bunlar Komünisler, Milliyetçi Partililer, Mısır Sosyalistleri, Müslüman Kardeşler'di. Kahire, İskenderiye, İsmail, Süveyş şehirlerinde gösteriler

¹⁰ Maria Rousou, "Britain's Balcony In the Middle East: Cyprus' Role In British Defence Strategy, 1945,57", Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, B. A. Simon Fraser University, Kasım 2001, ss. 3, 5. (Erişim tarihi: 16.09.2023).

¹¹ Naomi Rosenbaum, "Success in Foreign Policy: The British in Cyprus, 1878-1960", *Canadian Journal of Political Science/ Revue canadienne de science politique*, Volume 3, No: 4, Aralık 1970, s. 622. (Erişim tarihi: 27.11.2023).

¹² Habibur Rahman, "British Post-Second World War Military Planning for the Middle East", *Journal of Strategic Studies*, Volume 5, Issue 4, 1982, s. 513. (Erişim tarihi:16.09.2023).

oldu. Mısır'da durum İngiltere aleyhine gelişmeye başladı¹³. Bunun yanında, Sovyetler Birliği ve ABD merkezli yeni askeri ve politik dünya düzeninin kurulmasına zemin hazırlayan Soğuk Savaş dönemine girildi. Söz konusu rekabet ve buna bağlı gerginlikler, İngiltere için Orta Doğu'nun önemini bir kez daha ortaya koydu. Onun, Mısır'da tutunma isteğini artırdı¹⁴.

1945 yılında Mısır hükümeti, İngiltere'nin 1936 antlaşması öncesi haklarına geri dönmesini ve bu doğrultuda askerlerini azaltmasını istedi¹⁵. Lübnan'da Meclis, Mısır'ın taleplerini destekleyen bir karar aldığı gibi, tüm Arap devletlerinin de benzer şekilde tepki vermesini istedi. İskenderiye'de toplanan Arap Birliği Konferansında, Irak, Ürdün, Suudi Arabistan, Suriye ve Lübnan Mısır'ın ulusal taleplerini desteklediler. Ancak İngiltere'nin Mısır'dan çıkmak gibi bir politikası yoktu, uzlaşarak orta yolu bulma düşüncesindeydi¹⁶. Mısır ile 1954 yılına kadar süren görüşmelerden istediği sonucu alamadı¹⁷.

İngiltere, 9 yıl boyunca Mısır'da kalma konusunda ısrarcı olmasının önemli sebebi Sovyetler Birliği'ne karşı kendi çıkarları için güvenlik kaygısı hissetmesiydi. İngiliz stratejistlerde, hükümetin bu kaygısını destekleyecek nitelikte Sovyet kara, deniz ve hava gücü hakkında raporlar verdiler. Stratejistlerin önerisi, Sovyet askeri kuvvetlerinin Orta Doğu'ya yönelik harekete geçmesi durumunda, bölgede mobil taburların görevlendirilmesi, Kraliyet Hava Kuvvetleri ile birlikte, bölgeye takviye kuvvetlerin gönderilmesi ve askeri savunmanın derinlik kazanmasına ilişkin alternatif üslerin kurulmasıydı. Bir başka tavsiyeleri, herhangi bir yerde askeri mücadelenin yaşanması durumunda, Kraliyet Hava Kuvvetleri'nin Kafkasya'daki Sovyet petrol sahalarına yönelik taarruzlar yapması ve Sovyet tesislerini imha veya tahribata uğratmasıydı¹⁸. Böylece İngiltere, Ortadoğu'daki amaçları¹⁹ çerçevesinde bir taraftan Mısır'da tutunmanın yollarını ararken, diğer

¹³ Henry C. Atyeo, "Egyptian Nationalism", *Current History*, Vol. 23, No.135 (November, 1952), ss. 312-314. (Erişim tarihi: 05.07.2024)

¹⁴ Zerrin Torun, M. Onur Çöpoğlu, "Soğuk Savaş Döneminde İngiltere Dış Politikası", *İngiltere Dış Politikası (Britanya Dış Politikası)*, ed., Filiz Çoban Oran, Nobel bilimsel yayınları, Ankara, 1. Basım, ss. 119-123.

¹⁵ Fahir Armaoğlu, "(Amerikan Belgeleri ile) Orta Doğu Komutanlığı'ndan Bağdat Paketi'ne 1951-1955", *Belleken*, Cilt 59, Sayı 224, 1995, s. 192. (Erişim tarihi: 24.07.2021).

¹⁶ Henry C. Atyeo, "Egyptian Nationalism", *Current History*, Vol. 23, No.135 (November, 1952), ss. 313 - 315.

¹⁷ Fahir Armaoğlu, a.g.m., s. 192.

¹⁸ Habibur Rahman, "British Post-Second World War Military Planning for the Middle East", s. 513,514.

¹⁹ Rousou, 1946'da İngiltere Dışişleri Bakanlığı Daimi Müsteşarı Orme Sargent'in şu söylemini aktardı: "Bir Dünya Gücü ve dolayısıyla bir Büyük Güç olarak konumumuz kesinlikle Akdeniz'deki konumumuzu korumamıza bağlıdır ve bu stratejik nedenlerle değil, siyasi nedenlerle böyledir. Başka bir deyişle, Akdeniz bizim için Doğu ile doğrudan bağlantımız

tarafından da Süveyş'teki askeri varlıklarının çoğunu Sirenayka (Libya'nın doğusunda bir bölge), Filistin, Kıbrıs, Aden ve Ürdün'e tahliye etmeyi düşünmeye başladı. Bu sırada Londra'da Kıbrıs'ın stratejik açıdan değeri tartışmanın odağına oturdu²⁰.

İngiltere Genelkurmay Başkanlığı (Chief of Staff-COS) Mısır üssüne bir alternatif olarak Kıbrıs'ı bunun yanında Sirenayka'yı da değerlendirdi²¹. Ancak, Sirenayka'da askeri üs inşa etmenin maliyeti ve Sovyetlere yönelik olası hava operasyonları için yeterli hava menzili sağlayamaması, onu arka plana aldı. Bu sorunlardan maliyet konusu, Kıbrıs tercihinde de öne çıktı. Tarihçi Richard Aldrich, Temmuz 1947'de Genelkurmay'ın Kıbrıs Adası'nda ağır bombardıman uçakları için bir üs inşa etme düşüncesine sahip olduğunu, fakat, maliyetinin çok yüksek bulunduğu gerekçesiyle önerinin reddedildiğini belirtir²². Ancak bir yıl sonra İngiltere'nin Filistin'den çekilmesi²³, Mısır ile eski dostluk ilişkilerinin korunamaması, Genelkurmay'ın görüşlerinin Kıbrıs tercihinin yönelmesinde önemli bir sebep oldu. Genelkurmay'a göre, Kıbrıs, hukuki bir sınırlama (örneğin Mısır'daki sınırlama) olmadan kullanılabilecek durumdaydı. Sovyetlerin güneyine yönelik hava taarruzu menzili sağlıyordu²⁴. Kıbrıs tercihinin, İngiltere Ortak İstihbarat Komitesi (Joint Intelligence Committee) de sıcak bakmaktaydı. Komiteye göre, olası savaş zamanında Sovyet Hava Kuvvetleri Avrupa'ya odaklanacak ve Kıbrıs, hava saldırılarından nispeten uzak kalacaktı²⁵. İki kurumun eğiliminin somutlaşması emarelerine ilişkin, 1949'da adada görevli olan Yarbay Edgar, Kıbrıs garnizonuna bir askeri kanton inşa edilmesi için karar alındığını aktarır²⁶.

Ancak bu dönem İngiltere'nin savunma planlamasında, İngiliz Milletler Topluluğu ile birlikte hareket etme çabası vardı: Genelkurmay ve Ortak İstihbarat Komitesi, hükümetin, Orta Doğu'da Sovyetler Birliği'ne karşı İngiliz Milletler

olduğu için değil... mevcut koşullarda onu terk edersek yerimizi Ruslar alacağı için hayati önem taşımaktadır.”; Rousou, a.g.t., s. 6.

²⁰ Tartışmalara ilişkin daha detaylı bilgi için bkz. Şükrü Sina Gürel, *Kıbrıs Tarihi*, İmge Kitabevi, 1. Baskı Ankara, Mart 2020, ss. 236-275.

²¹ Rahman, a.g.m., s. 514.

²² Richard J. Aldrich, Zametica, J., “The rise and devline of a strategic concept: the Middle East 1945-51”, *British Intelligence Strategy and the Cold War*, Routledge, Londra, 2. Published, 2005, s. 253.

²³ George Hill, *Kıbrıs Tarihi Osmanlı ve İngiliz İdaresi Dönemi (1571-1948)*, s. 530.

²⁴ Kıbrıs'ın sağladığı hava menzili, Sirenayka (Libya'nın doğusunda bir bölge) ve Süveyş'e kıyasla Dombas ve kafkas petrol sahalarının büyük bölümü de dahil olmak üzere bombardıman uçaklarının menzili içindedir Richard J. Aldrich, a.g.e. s. 253.

²⁵ Richard J. Aldrich, a.g.e., s. 254.

²⁶ Lieut.-Colonel J. D. Edgar R.E., “Cyprus”, *Royal United Services Institution Journal*, Volume 100, Issue 597, 1955, ss. 78,79 (Erişim tarihi:25.11.2023).

Topluluğu ve ABD ile askeri mekanizma kurmasını önerdi. Hükümet, iki kuru-
mun görüşlerinin etkisiyle, İngiliz Milletler Topluluğu ile hava ve deniz ulaşım
bağlantısının merkezinde olan Mısır'da tutunma sürecini sürdürdüğü için Kıb-
rıs'taki kanton inşası erteleneyecek ve üç yıl sonra gerçekleşecektir²⁷.

Gerek Genelkurmay'ın gerekse de Ortak İstihbarat Örgütü'nün raporla-
rında Doğu Akdeniz'de Kıbrıs'ın İngiltere çıkarları için önemli olduğu ortaya
konuldu. Böylece 1950'li yıllara girerken Mısır'ın yerine Kıbrıs, İngiltere'nin as-
keri faaliyetleri için güçlü bir alternatife dönüşmeye başladı.

3. İngiltere'nin Kıbrıs Tercihinin Belirginleşmesi

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra İngiltere için politik süreç Mısır'da sorunlu
hale geldi. Kıbrıs Adası'nda da durum farklı değildi. Rumlar ve Yunan Hükümeti
adada istikrarı etkileyecek söylemler geliştirdi. Bilindiği üzere, o yıllarda Kıbrıs,
İngiltere'nin denetimindeydi. İngiltere, 1914 yılında dünyanın içinde bulunduğu
koşulları fırsata çevirmiş ve aynı yıl, hukuken Osmanlı Devleti toprakları olarak
bilinen Mısır ve Kıbrıs'ı ilhak etmişti. 1914-1945 arasında Akdeniz'deki ilhaklarını
uluslararası antlaşmalarla hukuki zemine oturttu. İkinci Dünya Savaşı'nın bitme-
sinden sonra, Yunan tarafının Kıbrıs'ı kendisine istemesiyle karşılaştı. Hatta,
1950'de Kıbrıs'ta III. Makarios'un Kıbrıs Başpiskoposu seçilmesi²⁸ ve Yunan-Rum
Enosis (Yunan anakarasına bağlanma talepleri) kampanyası, onu, tedirgin hale
getirdi²⁹. Makarios, Yunanistan Dış Politikası çerçevesinde hareket ediyordu ve
Enosis'e ilişkin Sovyetler Birliği'nin de uluslararası alanda desteğini almaya yö-
nelik teşebbüslerde bulunuyordu³⁰. İngiltere, Sovyetler ile rekabet içinde olduğu
bir ortamda Orta Doğu stratejisi açısından Kıbrıs'taki bu tür aleyhine hareketleri
kabul edebilecek durumda değildi.

1950'de İngiliz Hükümeti, Kıbrıs'taki egemenliğinin ve stratejisinin nasıl
olması gerektiğine yönelik Genelkurmay'dan görüş istedi³¹. Gelen raporda, Kıbrıs
Adası'nın stratejik konuma sahip olduğu ve elde tutulması gerektiği bildirildi.

²⁷ David R. Devereux, *The Formulation of British Defence Policy Towards The Middle East, 1948-56*, Palgrave Macmillan, New York, 1. Baskı, 1990, ss.16,17.; Aldrich, a.g.e. ss. 254, 255.

²⁸ Evanthis Hatzivassilou, "Cold War Pressures, Regional Strategies, and Relative Decline, British Military and Strategic Planning for Cyprus, 1950-1960", *The Journal of Military History*, Vol 73, Sayı 4, Octorber 2009, s. 1150 (Erişim tarihi:16.09.2023).

²⁹ Andreas Stergiou, "Soviet Policy Toward Cyprus", *The Cyprus Review*, No: 19 (2), 2007, s. 87. (Erişim tarihi: 22.03.2024).

³⁰ Andreas Stergiou, a.g.m., s. 89.

³¹ *The National Archives of the United Kingdom* (Bundan sonra, TNA kısaltması şeklinde belirtilecek) *Cabinet Papers* (CAB kısaltması biçiminde kullanılacak), TNA, CAB 129/69/45, *Cyprus*, C. (54) 245 Memorandum, Authors: Oliver Lyttelton, Selwyn Lloyd, 21 July 1954, s.6 (Secret). (Erişim tarihi: 02.02.2023).

Gerekçe olarak, barış zamanında kara kuvvetlerinin bir bölümünün konumlanmasına ve müttefik kuvvetlerin desteklenmesi için havaalanlarının geliştirilmesine imkân sağlayacağı belirtildi. Bunun yanında İngiltere'nin, Orta Doğu'daki konumunu koruyabilmesi için adadaki egemenliğinin süresiz olacak şekilde planlanması gerektiği de vurgulandı. Aksi takdirde Komünizmin adaya hâkim olabileceği, Enosis taraftarlarının güçleneceği ve İngiltere'nin Orta Doğu'daki müttefikleri ile ilişkilerinin değişebileceği ortaya konuldu³².

İngiliz Hükümeti, bir taraftan Kıbrıs'ın askeri amaçlı kullanılmasına yönelik bir strateji belirleme yolunda ilerlerken, diğer taraftan Mısır'da da tutunmaya çalıştı. 1950-51 yıllarında, Orta Doğu'daki konumunu Mısır'ı merkeze alacak şekilde askeri bir ittifak modeli olan Orta Doğu Komutanlığı (Middle East Command-MEC) ile güçlendirmeyi hedefledi. Bu askeri ittifak ile Sovyetlere karşı bölgesel bir savunma organizasyonu kurmayı amaçladı. Ancak Mısır, İngiltere'nin yaklaşımını desteklemedi. 7 Ekim 1951'de Mısır hükümeti, 1899 Sudan Kondominyom'unu ve 1936 İngiliz-Mısır Antlaşmalarını feshetti ve İngiltere ile ilişkileri daha da gerildi³³. Bundan sonra, iki taraf askerleri arasında çatışmalar yaşandı³⁴. Buna rağmen İngiltere Mısır'dan çıkmak istemedi.

22 Eylül 1952 tarihinde Savaş Bakanı Sir Antony Head, Süveyş Kanalı'nın bir alternatifi bulunmadığını ve hükümetin, Fayid'de bulunan Orta Doğu Komutanlığı Genel Karargâhı'nın (Middle East Command General Headquarter-GHQ) Kıbrıs'a taşınmasına yönelik bir gündeminin olmadığını söyledi. Fakat Bakan Head, Kıbrıs'ın Dikelya bölgesinde (bknz. Harita 2), aileleriyle birlikte bir tugayı barındırabilecek kapasiteye sahip olacak şekilde bir askeri kanton inşa edileceğini de belirtti. Ayrıca adanın güneybatısında bulunan Episkopi bölgesinde ise bir askeri kantonun inşa edilmesine ilişkin tartıştıklarını da paylaştı³⁵. Bir tarafta Kıbrıs'ta bu alt yapı hazırlıkları yapılırken, diğer taraftan 25 Eylül günü Bakan Head, Süveyş'e kıyasla başka bir bölgeyi alternatif üs şeklinde değerlendirmedikleri söylemini tekrarladı. Devamında ise Mısır hükümetiyle anlaşılabilirse, Süveyş Kanalı bölgesindeki askerlerin, "yeniden konuşlanma" isimli plan çerçevesinde diğer askeri istasyonlara dağıtılacağını belirtti³⁶. Kısa bir süre sonra iki ülke arasındaki gelişmeler, bakanın düşünceleri doğrultusunda ilerlemedi. Çünkü, 1952 yılının sonlarına gelinirken Mısır tarafı ile devam eden müzakerelerden istenilen sonuç alınamadı. Hatta bu dönemde, 1952'de Mısır'da Cemal

³² TNA, CAB 129/69/45, *Cyprus*, s. 6.

³³ Behçet Kemal Yeşilbursa, *Ortadoğu'da Emperyalizm*, ss. 72-76.

³⁴ Martin Kitchen, *The British Empire and Commonwealth*, Palgrave, New York, 1. Baskı, 1994, ss. 114,123.

³⁵ *The Times*, 22 September 1952, "Military Plans For Cyprus", s. 4.

³⁶ *The Times*, 25 September 1952, "Base In Egypt "Vital", s. 6.

Abdünnasır önderliğinde milliyetçilik hareketinin askeri ve politik güç kazanması, İngiltere'nin Mısır'da kalmasını daha da güçleştirdi³⁷.

İngiliz hükümeti, 1952 yılı sonunda Mısır'daki üsleriyle ilgili yeni değerlendirme sürecine girdi. 4 Kasım günü Savunma Bakanı Harold Alexander, Bakanlar Kurulu'na, Süveyş Kanalı bölgesinde sadece askeri bir üssün kalacağını düşünerek, Orta Doğu Komutanlığı Genel Karargâhı'nın Kıbrıs'a taşınmasına yönelik bir öneri sundu. Gerekçe olarak şunları öne sürdü: Kıbrıs Adası İngiltere egemenliğinin olduğu bir yerdi. Doğu Akdeniz ve Orta Doğu arasında merkezi bir konumdaydı. Bu gerekçelerin yanında, taşınmanın aşamalı biçimde aceleye getirilmeden yapılması fikrini açıkladı. Bakan Alexander, Kıbrıs'a taşınmanın ilkesel olarak kabul edilmesini tavsiye etti³⁸. Gerekçelerden anlaşılacağı üzere, Kıbrıs'ın sağladığı imkânlar sebebiyle Aden ve Ürdün arka plana itilmiştir. Bakan Alexander'ın önerisinde hizmet kuruluşlarına taşınmaya ilişkin detaylı bir plan hazırlamaları için yetki verilmesi ve taşınmayla ilgili ön hazırlığın yapılabilmesi için hazineden £500.000 sterlinlik bütçe sağlanması da vardı³⁹.

3 Aralık 1952 tarihinde Bakanlar Kurulu, Savunma Bakanı'nın Genel Karargâh'ın Kıbrıs'a taşınması hakkında verdiği öneriyi kabul etti. Genel Karargâh'ın Kıbrıs'a taşınmasının ön hazırlığı için £500.000 sterlinlik bütçenin kullanılmasını onayladı. Ayrıca Bakandan, Kıbrıs'ta görev alacak ve konaklama/barınma ihtiyacı doğacak hizmet personeli ve sivil sayısına yönelik bir çalışma yapması da istendi⁴⁰. Her ne kadar Kıbrıs konusunda öneriler ve bu önerilerin gerçekleşmesine yönelik zeminler hazırlanmaktaydıysa da, Mısır ile de müzakerelere devam edilmekteydi. Bu sebeple Ekim 1954'e kadar Genel Karargâh'ın taşınmasında somut bir adım atılamadı⁴¹.

4. Orta Doğu Komutanlığı Genel Karargâhı'nın Kıbrıs'ta Kuruluş Planı

İngiltere Bakanlar Kurulu, 1952'deki kararına dayanarak 23 Ocak 1954 tarihinde Savunma Bakanlığı'ndan, Süveyş Kanalı bölgesindeki askeri varlıkların diğer bölgelere taşınması için planlama istedi. Ancak, Mısır'dan taşınması planlanan Genel Karargâh'a bağlı askeri birliklerin tümü Kıbrıs'a yerleştirilmeyecekti.

³⁷ Anastasia Yiangou, "Decolonization in the Eastern Mediterranean: Britain and the Cyprus Question, 1945-1960", *Cahiers du Centre d'Études Chypriotes*, 50 / 2020, ss. 55,56. (Erişim tarihi: 23.03.2024.).

³⁸ TNA, CAB 129/56/32, *Move of the Middle East Headquarters*, C (52) 382 Memorandum, Author: Alexander of Tunis, 4 November 1952, s. 1 (Secret). (Erişim tarihi: 06.07.2023).

³⁹ David R. Devereux, *The Formulation of British Defence Policy Towards The Middle East, 1948-56*, s.108; TNA, CAB 129/56/32, *Move of the Middle East Headquarters*, s. 1.

⁴⁰ TNA, CAB 128/25/51, *Middle East Headquarters*, CC (52) 101, Conclusion, 3 December 1952, s.130, (Secret). (Erişim tarihi: 04.07.2023).

⁴¹ Rousou, a.g.t. s. 59.

Plan kapsamında bir zırhlı tümen Kıbrıs, Libya ve Ürdün arasında bölünecekti. Sekiz hava filosu ise Kıbrıs, Irak, Ürdün ve Aden’de konuşlanacaktı. Karargâhın Kıbrıs’a taşınmasıyla, bu askeri istasyonlar adadan kontrol edilecekti⁴².

İngiliz Hükümeti, bir taraftan Kıbrıs’ta askeri faaliyetlerde bulunurken, diğer taraftan Mısır hükümetiyle halâ diplomasi trafiği içerisindeydi. 27 Temmuz 1954’te onunla bir antlaşma yaparak kanal bölgesindeki askeri varlığını çekmek için 20 ay süre kazandı⁴³. 1954 Sonbaharında parlamentoda, İşçi Partisi’nin (The Labour Party) muhalefetine rağmen, Muhafazakârların (Conservative Party) desteğiyle Kıbrıs’ı askeri üsse dönüştürme uygulamalarını hızlandırdı⁴⁴.

İngiliz Hükümeti, Genel Karargâh’ın hava gücünü arttırma adına Episkopi/Ağrotur (Akrotiri) bölgesinde Kraliyet Hava Kuvvetleri için 25 mil kare büyüklüğünde ve nükleer kabiliyete sahip V sınıfı bombardıman uçaklarını içeren hava üssü projesinin inşaatına başladı⁴⁵. Bu havaalanı, İngiltere’nin denizasırsı üsleri (Irak, Libya, Ürdün ve Mısır) ve müttefik (Türkiye, Yunanistan ve İtalya) hava savunma-taarruzu zinciri içerisinde bir halka oluşturmuyordu. Aynı zamanda İngiliz Silahlı Kuvvetleri’ne, Sovyetler Birliği’nin öne çıkan petrol tesislerinden Romanya’daki Ploesti ve Azerbaycan’daki Bakü ile Batum’a da hava menzili sağlıyordu⁴⁶. Artık Kıbrıs üssü, askeri, lojistik vb. konularda bir kavşak olacaktı. Böylece İngiltere, küresel amaçları doğrultusunda ada üzerinden sadece askeri değil, siyasi güç elde edebilecek imkanlara da sahip olacağı bir adım atmıştı.

Hükümetin Kıbrıs’ta yeni askeri faaliyetleri basına da yansdı. İngiliz kamuoyunun önde gelen gazetelerinden The Times, 3 Eylül günü Süveyş Kanalı bölgesinden tahliye edilecek olan İngiliz askerlerinin Kıbrıs’a yerleşmesi için planlanan inşaat programının detaylarına yer verdi. Gazetede, kısa vadede kışlalar, lojmanlar, dükkanlar, atölyeler ve idarî binaların inşasının öncelikli dereceye sahip olduğu vurgulandı. Kıbrıs’ın Larnaka Körfezi’ne bakan Dikelya Kantonu içerisinde, İngiliz bağımsız tugay grubu (stratejik rezerv birliği), hizmet binaları ve bir askeri hastanenin olacağı yer aldı⁴⁷. Adanın Güneybatısındaki Episkopi bölgesinde ise Orta Doğu Kara Kuvvetleri ile Orta Doğu Hava Kuvvetleri (Middle East Air Force) kışlaları ve lojmanlarının yer alacağı belirtildi. Böylece hükümetin,

⁴² TNA, CAB 129/65/26, *Middle East Re-deployment: Move of Joint Headquarters to Cyprus*, C. (54) 26 Memorandum, Author: Alexander of Tunis, 23 Ocak 1954, s. 1-3. (Secret). (Erişim tarihi: 06.02.2023).

⁴³ Şükrü Sina Gürel, *Kıbrıs Tarihi*, ss. 330, 331.

⁴⁴ Devereux, a.g.e., s.140; *The Times*, 29 July 1954, “No To Cyprus”, s. 7.

⁴⁵ Evanthis Hatzivassilou, a.g.m. s. 1151.

⁴⁶ *The Daily Telegraph*, 24 September 1954, “Cyprus key Base In West Defence”, s. 12.

⁴⁷ *The Times*, 3 September 1954, “New British Army Centres in Cyprus”, s. 12.

adadaki inşaat planlamasında askeri sosyolojiyi dikkate aldığı ve askeri bölgelerde çeşitli toplu konutlarının inşasıyla mahallin kendi kendine yetebilmesine yönelik planlar yaptığı anlaşıldı⁴⁸.

İngiliz Hükümeti adadaki askeri inşaat faaliyetlerini yürüttüğü sırada, Genel Karargâh'ın yönetim biçimini oluşturmak için Genelkurmay'dan görüş aldı. Genelkurmay Başkanlığı, 28 Ekim 1954 tarihinde Kıbrıs'ta kurulacak askeri komutanlığın kapasitesi ve işlevleri konusunda hükümete şu öneriyi yaptı: Kıbrıs ve Libya'da birer tugayı, Ürdün ve Malta'da birer müfreze ile bir zırhlı tugayı (ve 13.500 savaşı) yönetecekti. Bunun için Tümen personeli oluşturulacaktı. Tümen yönetim biriminin konuşlanması için en uygun yer Kıbrıs olabilirdi. Genel Karargâh'ın sorumluluk alanındaki siyasi konularda, Bakanlar Kurulu ve Savunma Komitesi yetkili olacaktı. Stratejik meselelerde, Savunma Bakanlığı ve Genelkurmay Başkanlığı'nın sorumlu öngörülürdü. Genel Karargâh Komutanının siyasi veya stratejik görevler üstlenmesine gerek yoktu, sadece görüşü alınabilirdi. Genel Karargâh'ın personel sayısının 6.500 ve Kara Kuvvetleri garnizonun 18.700 kişiden oluşabileceği belirtildi. Bu doğrultuda Genel Karargâh personelinin yıllık maliyetinin 1.992.528 sterlin olarak hesaplandı⁴⁹. Böylece hükümet, Kıbrıs'ta kurulması planlanan karargâhın askeri ve diplomatik işleri yürütebilecek merkez üs olması için Savunma Bakanlığı ve Genelkurmay'dan görüş alarak işleri yürüttü.

İngiliz hükümeti, Genelkurmay'ın planına uygun olarak Kıbrıs'ı Orta Doğu'daki yeni askeri yapılanmanın merkezi haline dönüştürme fikrindeydi. 2 Kasım günü parlamentoda, yeni askeri silahlar olan Atom bombası ve Hidrojen bombası, Süveyş'te toplanmış ordunun diğer askeri istasyonlara dağıtılması, Kıbrıs'ın çalkantılı siyasi sürecinin dış politikadaki stratejik etkisi ve 20 milyon sterlin maliyetli bir üssün Kıbrıs'ta inşa edilmesi gibi konular tartışıldı. Parlamento'yu bilgilendirme amaçlı denizasırlı bölgelerde yeni savunma konseptinin oluşturulması gerektiğine yönelik açıklamalar yapıldı. İşçi Partili vekiller, hükümetin ve Muhafazakâr vekillerin Kıbrıs üssü argümanlarına, daha önce olduğu gibi, tepki verdiler⁵⁰. Fakat hükümet kanadının Kıbrıs üssü tutumu değişmedi ve ada, İngiltere'nin Orta Doğu savunmasında (Aden, Irak, Ürdün ve Libya) merkez üs olarak planlandı⁵¹.

⁴⁸ *The Times*, 3 September 1954, "Housing The British Soldier" s. 7.

⁴⁹ TNA, CAB 131/14 (File:4) Seri D, Middle East Joint Headquarters/ *Estimated future combatant forces M.E.L.F...*, Meetings 1-7, 18.11. 1954, ss. 1, 2, (Secret). (Erişim tarihi: 02.02.2023).

⁵⁰ Hansard, Parliamentary Debates, Vol. 532, *Middle Eastern Affairs*, Debated, 2 November 1954, (Erişim tarihi: 22.10.2023).

⁵¹ Gürhan Yellice, İngiltere'nin Kıbrıs Politikası 1950-1960, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, yayımlanmamış doktora tezi, İzmir, 2011, s. 84. (Erişim tarihi: 05.07.2022).

Kıbrıs'ta yeni yapılanmanın askeri ve mali yönüne ilişkin önerilerin değerlendirilmesinden sonra, Genelkurmay diplomatik ve stratejik zeminde adanın önemini daha da güçlendirecek planlar sundu. Orta Doğu Komutanlığı Genel Karargâhı komutanının yabancı devlet bakanları ve Genelkurmay Başkanları ile iletişim kuracak yetkide olmasını önerdi. Önerinin gerekçesi olarak, İngiltere'nin yıllardır tesis ettiği konumunun korunarak siyasi ve ticari çıkarlarının savunulması; bir savaş sırasında bölgenin merkez olabileceği; NATO'nun sağ kanadının korunacağı; Ürdün, Libya, Irak ve İran'ın antlaşma yükümlülüklerinin takibi gibi konular gösterildi. Ayrıca, yeni yüksek statüyle deneyimli komutanların Orta Doğu'daki bu yapının içinde yer alarak Orta Doğu ülkelerinin Genelkurmay başkanlarıyla ve bölgeye yakın NATO komutanlarıyla yakın ilişkiler kurmaları gerekeceği öngörüldü. Böylece, bölgede oluşabilecek siyasi-ticari bir boşluğu ABD'nin hızlı bir şekilde doldurmasının da önüne geçilmiş olacağına dikkat çekildi⁵². Genelkurmay Başkanlığı'nın görüşü, Dışişleri Bakanı Antony Eden ve genelde İngiliz Hükümeti tarafından çerçeve olarak kabul edildi. Ancak içerik ve işlevi konusunda gözden geçirmelere ihtiyaç olduğu belirtildi. Çünkü, askeri personel sayısı konusunda diğer Bakanlıkların da fikrinin alınması, NATO'nun bölgedeki savunma planlarının göz önünde bulundurulması, İngiliz Milletler Topluluğu (Commonwealth) ülkelerinin statüsü ile uyumluluğuna dikkat edilmesi gibi hususlar değerlendirilecekti⁵³.

İngiltere Hükümeti, 1950'li yılların ilk yarısında Mısır'dan çıkmak zorunda kaldığı bir dönemde, Genelkurmayla istişareli biçimde Kıbrıs'ta güçlü bir şekilde tutunmanın gerekçesini oluşturdu. Bu çerçevede de Orta Doğu Komutanlığı Genel Karargâhı'nın adada konuşlandırılması planını tamamladı. Böylece Doğu Akdeniz ve Orta Doğu'da varlığını güçlü tutmaya çalıştı.

5. İngiliz Hükümeti'nin İç Politikada Kıbrıs Üssünü Koruma Tutumu

İngiliz Hükümeti'nin Kıbrıs'ta yeni askeri konuşlanması iç kamuoyundan gelen bazı eleştirileri ve adada bulunan gruplardan biri olan Rumların çıkardığı sorunları da beraberinde getirdi. 25 Şubat 1953 tarihinde Edward Donough O'Brien ve John Hyslop tarafından "*Orta Doğu'da Vakum – Kıbrıs'ın Üs Olarak Seçilmesi –*" başlığıyla The Daily Telegraph'ta bir eleştiri yazısı yayınlandı. Yazıda, Yunan-Rum tarafının Kıbrıs üzerinde yürüttüğü Enosis kampanyasının başarıya ulaşarak bütün İngiliz yatırımlarını çöpe atabileceği, Mısır tahliyesinin ardından

⁵² TNA, CAB 131/14 (File:4), Seri D, *Middle East Joint Headquarters: Cyprus*, Meetings 1-7, 10 November 1954, ss. 1,2,3 (Top Secret).

⁵³ TNA, CAB 131/14 (File:1), *Middle East Joint Headquarters*, Gen.476/1st Meeting, 19 November 1954, ss.1,2 (Top Secret); Yellice, İngiltere'nin Kıbrıs Politikası 1950-1960, s. 85.

İngiltere'nin Irak, Kıbrıs ve başka yerlerden çıkartılmasına yönelik taleplerin artacağı vurgulandı. Bu gerekçelerle, hükümetin Kıbrıs'taki askeri harcamalarına karşı halk protestoya davet edildi⁵⁴. Bir başka eleştiri 1954 Haziran'ında aynı gazetede R.F. Johnson, tarafından "Kıbrıs Üssü Şüpheleri" başlığıyla ortaya konuldu. Burada, hükümetin Mısır'dan çıkış kararını ve bunu destekleyenleri "kaçış savunucuları" olarak nitelendirildi. Johnson'a göre, Kıbrıs savaş sırasında elde tutulamayacak ve jeostratejik açıdan Süveyş Kanalı'nın yerini dolduramayacaktı⁵⁵. Hükümete yönelik birer yıl arayla yapılan bu eleştirilerde, Kıbrıs'ın askeri-siyasi kaybedilme olasılığına ve stratejik yetersizliğine vurgu yapıldı.

Basında yapılan eleştirilere rağmen İngiliz Hükümeti, Kıbrıs'a yönelme tavrında ısrarcı olduğunu 27 Temmuz 1954'te Mısır'la yaptığı antlaşmayla gösterdi. Hatta Bir sonraki gün Sömürgeler Bakan Yardımcısı Henry Hopkinson'ın parlamentodaki konuşmasında, Kıbrıs'ın özel konumuna dikkat çekti ve hükümetin Kıbrıs'a yönelik stratejik yaklaşımını sürdürceğini belirtti⁵⁶. Bu tutum sadece basının değil, İşçi Partisi milletvekillerin de tepkisini çekti. İktidar partisi (muhafazakâr) milletvekilleri ise, Mısır'dan çekilme konusunda kısmen hoşnutsuz olsalar da, hükümetin Kıbrıs tavrını desteklediler⁵⁷.

Parlamentoda Muhafazakâr vekillerin desteğini alan hükümet, adada askeri yapılaşmalara yoğunlaştı ve yaz aylarında, askeri inşaalara devam etti⁵⁸. Ağrotur ve Dikelya bölgelerinde 7.000 dönümlük bir alanda 10 yıl sürecek biçimde 30 milyon sterlin civarında harcama planladı⁵⁹. Bu faaliyetler, hükümetin amaçları çerçevesinde adanın güneyindeki iki bölgede askeri hat oluşturma çabasını gösterdi.

İngiliz Hükümeti iç kamuoyundaki eleştirilerle başa çıkarken, adadaki Rumların kendisi aleyhine faaliyetlerini durdurması gerekti. Çünkü Kıbrıs'la ilgili planları, 1950'li yıllardan itibaren Rum-Yunan tarafının adaya yönelik Enosis politikasıyla çatışmaktaydı. Rum-Yunan tarafı Atina Radyosu üzerinden adada İngiltere karşıtı yayınlar yürütmekteydi⁶⁰. Ada üzerinden politik hedefleri olan Yunanistan 1954'te, bir taraftan propaganda yayınlarıyla İngiltere'nin içişlerine müdahil olmaya çabalarsken, diğer taraftan Birleşmiş Milletler'e Kıbrıs'ta kendi

⁵⁴ *The Daily Telegraph*, 25 February 1953, O'Brien, Edward Donough, ve John Hyslop, "Choice of Cyprus as a Base", s. 6.

⁵⁵ *The Daily Telegraph*, 30 June 1954, R.F. Johnson, "Cyprus Base Doubts" s. 6.

⁵⁶ Şükrü Sina Gürel, a.g.e., ss. 330, 331.

⁵⁷ *The Times*, 29 July 1954, "No To Cyprus", s.7.

⁵⁸ *The Daily Telegraph*, 24 September 1954, "Cyprus key Base In West Defence", s. 12.

⁵⁹ Hansard, Parliamentary Debates, Vol. 538 *Cyprus (Expenditure and Personnel)*, Debated, 8 March, 1955, (Erişim Tarihi: 24.10. 2023).

⁶⁰ Robert Holland, *Britain And The Revolt in Cyprus 1954-1959*, Oxford University Press, Reprinted, 2002, s.31.

kaderini tayin etme (Self-determination) ilkesinin uygulanması için başvurdu. Hatta, başvuru ABD tarafından da desteklendi. Fakat yılın sonunda Birleşmiş Milletler'de Yunan tarafının başvurusu reddedildi⁶¹. 1 Nisan 1955'te Rum-Yunan tarafının paramiliter grubu EOKA (Ethniki Oragnosis Kypriou Agoniston: Kıbrıslı Savaşçıların Ulusal Örgütü), adada silahlı eylemlere girişti. O gün, adanın pek çok yerinde İngiltere askeri tesisleri, polis karakolları, sivil yerleşimler ve kamu binalarına saldırı düzenlendi⁶². Bu saldırılar, 21 Haziran günü Türk yerleşim yerlerine doğru yayıldı⁶³. Birkaç ay içerisinde Rum-Yunan tarafının eylemleriyle, ada toplumundaki simbiyotik denilebilecek yapı, istikrarsız hale geldi.

İngiliz Hükümeti, Kıbrıs'taki süreçle ilgili durumu teftiş etmesi için General Sir Gerald Templar'ı görevlendirdi. Templar'ın raporunun ardından Kıbrıs Valisi Sir Robert Armitage'e yönelik yeterli tedbirleri almadığı yönünde fikir oluştu⁶⁴. Ancak ilk aşamada valiyi değiştirmek yerine, Rumların faaliyetlerini durdurmak için Türkiye, Yunanistan ve kendilerinin katılımı ile bir konferans yapılması planlandı⁶⁵. İngiltere'nin amacı, Kıbrıs'ta asayişin bozulmasına bağlı olarak, kendi çıkarlarının zarar görmesini engellemektir. Bu çerçevede, Kıbrıs'ta kurduğu askeri üssünün kalıcı olması, Orta Doğu'da ihtiyaç halinde yürüteceği operasyonlar için kara ve hava kuvvetlerinin bir merkez yönetiminde konuşlandırılması hedefindeydi. Sovyetler Birliği'nin bölgede artan etkinliğine karşı bu tedbirleri gerekli görmekteydi⁶⁶. Nitekim konferans öncesi, The Times'da çıkan yazıda, Kıbrıs'taki üssün İngiltere'ye karşı bölgede girişilecek eylemlerde caydırıcı olabileceğine yönelik Hükümetin düşüncesine yer verildi⁶⁷.

29 Ağustos 1955'te konferans Türkiye, İngiltere ve Yunanistan'ın katılımıyla açıldı. Ancak, Konferans 6-7 Eylül'de Türkiye'de gelişen olayların ardından sonuç alınamadan dağıldı⁶⁸. Kıbrıs içinde ise, Rumların faaliyetlerinden kaynaklanan istikrarsızlık daha da arttı. 17 Eylül günü, Lefkoşa'nın Metaksas

⁶¹ Gürel, a.g.e. ss.344,345; Yellice, a.g.t., s. 84.

⁶² *The Economist*, 9 April 1955 "Explosions in Cyprus", s. 107.

⁶³ Yellice, a.g.t., ss. 101, 102.; Vehbi Zeki Serter, *Kıbrıs'ta Rum-Yunan Saldırıları ve Soykırım*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2008, s. 51.

⁶⁴ Robert Holland, a.g.e., ss. 55, 56 ; TNA, CAB/128/29/22, *Cyprus*, C.M. (55) 22 Conclusion, 12 July 1955, s. 7 (Secret). (Erişim tarihi: 06.07.2023).

⁶⁵ TNA, CAB/128/29/18, *Cyprus*, C.M. (55) 18, Conclusion, 28 June 1955, ss. 7, 8 (Secret). (Erişim tarihi: 06.07.2023).

⁶⁶ TNA, CAB 128/29/27, C.M. (55) 27, *Cyprus*, Conclusion, 28 July, 1955, ss. 3,4 (Secret), (Erişim tarihi: 06.07.2023); TNA, CAB 129/76/32, *Strategic Review of the Cyprus Problem*, C.P. (55) 82, Author: Selwyn Lloyd, 18 July 1955, s. 1 (Top Secret). (Erişim tarihi: 02.02.2023).

⁶⁷ *The Times*, 27 August 1955, "Vital Base Against Agression in Middle East", s. 5.

⁶⁸ Şükrü Sina Gürel, a.g.e. ss. 349, 351.

meydanında karışıklıklar yaşandı. Kıbrıs'ta Enosis'in siyasi lideri Makarios, Kallipsidha (Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti/Çayönü)'daki bir vaazında adadaki silahlı eylemleri sürdürüleceğine dair beyanlarıyla Rumları isyana teşvik etti. Bazı köylerde ise, İngilizlere karşı silahlanma çağrısı içeren afişler asıldı⁶⁹.

İngiliz hükümeti, Kıbrıs'taki istikrarsızlığın kendi egemenliğini ve bölgedeki hedeflerini sıkıntıya düşürebileceği endişesiyle ada yönetiminde düzenlemeye gitti. İmparatorluk Genelkurmay Başkanı (Chief of the Imperial General Staff) Mareşal John Harding'i, Vali ve Başkomutan yetkisiyle Kıbrıs'a görevlendirdi. Söz konusu yetkilendirme, hem askeri hem de sivil iç hukukla ilgili konularda Harding'e düzenleme yapma imkanı sunuyordu⁷⁰. Nitekim Harding bir röportajında, kendisine verilen yetkiye bağlı olarak, askeri, sivil ve polis makamlarıyla üçlü operasyon mekanizmasını çalıştıracağını ve bu şekilde kamu düzenini sağlayacağını ifade etti⁷¹.

1955 yılının sonuna gelindiğinde İngiliz Hükümeti, Kıbrıs Adası'ndaki istikrarsızlıklara ve Mecliste işçi partisi milletvekillerinin itirazlarına rağmen⁷², Orta Doğu Komutanlığı Genel karargâhı'nı adaya taşıma politikasından vazgeçmedi⁷³. Sovyetler Birliği tehdidine karşı, bu üssün taşınmasını stratejik bir hamle olarak öne çıkardı.

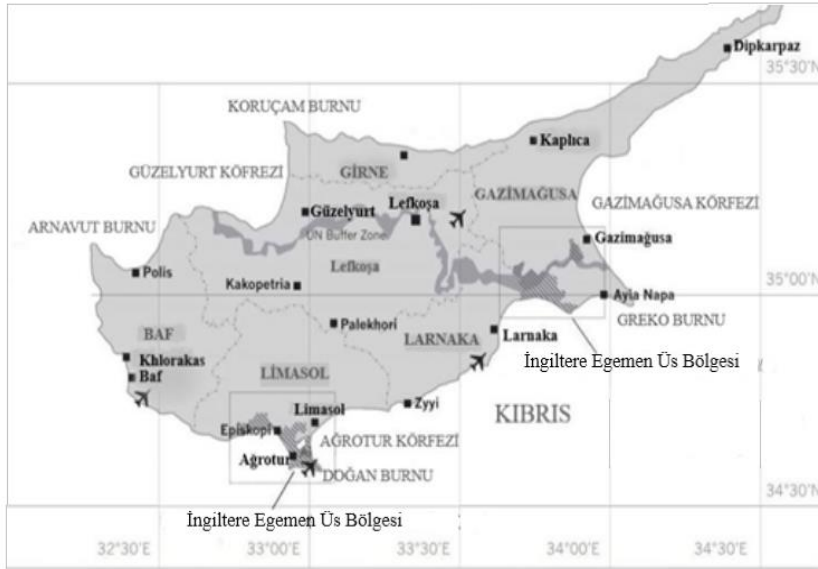
⁶⁹ *The Daily Mail*, 26 September 1955, Geoffrey Wakeford, "Strong-Man Harding for Cyprus", s. 1.

⁷⁰ *The Daily Telegraph*, 26 September 1955, "Sir J. Harding Made Governor Of Cyprus", s. 1.

⁷¹ Harding'e göre, siyasi çözüm ikinci hedefti. *The Times*, 27 September 1955, "Sir John Harding's Aim in Cyprus", s. 8.

⁷² Hansard, Parliamentary Debates, Vol.547, *Cyprus*, Debated, 5 October 1955 (Erişim Tarihi: 24.10. 2023).

⁷³ *Reuter*, 21 November 1955, "Canal Zone Base Handed Over", *The Daily Telegraph*, s. 1

Harita (2) Haritanın yapımında yararlanılan Kaynak: UK Overseas Territories Conservation Forum, <https://www.ukotcf.org.uk/europe-territories/cyprus-sovereign-base-areas/>, (Erişim tarihi: 24.04.2024).

Sonuç

İkinci Dünya Savaşı sonrası İngiltere, Orta Doğu'daki gelişmelere bağlı olarak, bu bölgedeki askeri konumlanmasında değişiklikler yapmak zorunda kaldı. Bunun başlıca sebebi, Mısır Devleti'nin 1936 Antlaşması çerçevesinde topraklarında bulunan İngiliz askeri varlıklarının azaltılmasını talep etmesi ve buna bağlı olarak iki taraf arasında gerginleşen ilişkilerdi. Ancak İngiltere, önce Mısır'dan çıkmak istemedi. Çünkü Akdeniz ve Ortadoğu'da kendi gücünü korumak ve yeni küresel güç olarak belirginleşen Sovyetler Birliği'ne karşı mücadele edecek zemine sahip olmak politikasını izlemekteydi. Özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Sovyetler askeri, ekonomik ve hatta ideolojik yönden İngiltere'nin küresel menfaatleri için bir rakip haline gelmişti. Ancak İngiltere, her türlü askeri ve diplomatik çabalarına rağmen Mısır'ın yerine Kıbrıs adasını tercih etmek zorunda kaldı.

İngiltere'nin Kıbrıs tercihinde, adanın onun egemenliğinde bulunması, coğrafi konumu ve askeri teknolojiyi kullanma açısından sağladığı imkanların etkili olduğu anlaşılmaktadır. 1952-1955 yılları planlamasına göre, Kıbrıs Adası'nda konuşlanmasını Lefkoşa, Ağrotur-Dikelya (Episkopi) bölgelerinde yaptı. Hatta, 1954-55 yılları arasında Mısır'da bulunan Orta Doğu Komutanlığı Genel Karargâhını, Kara ve Hava kuvvetleri komutanlık merkezlerini Kıbrıs'a taşıma

sürecini de başlattı. Bu gelişmeler, adanın güneyinde, İngiltere'nin kendine ait askeri bir hat oluşturma planı uyguladığını ortaya koymaktadır.

İngiliz Hükümetinin Kıbrıs tercihi sonrasında, adada konuşlanma sürecinin sorunsuz ilerlediğini söylemek güçtür. İngiltere içinde özellikle İşçi Partisi tarafından Kıbrıs tercihi eleştirilmiştir. Ancak, Hükümet yanlısı muhafazakâr kattan milletvekillerinin parlamentodaki çıkışlarıyla sorunun siyasi kısmı kolay aşılmıştır. Hükümetin adaya konuşlanma konusunda karşı karşıya kaldığı bir başka sorun, adadaki Rumların Yunanistan ile işbirliği halinde Enosis ideolojisiyle hareket ederek İngiliz hakimiyetini tehdit etmeleridir. İngiltere bu soruna Türkiye'yi de dahil ederek bir çözüm üretmeye çalışmış, ancak 1955 yılına kadar bir sonuç alamadığı dikkat çekmektedir. Rum-Yunan işbirliğinde kendisine karşı eylemlere rağmen İngiliz hükümeti kararlı bir şekilde adada askeri konuşlandırma sürecini ertelememiştir.

Sonuç itibarıyla bir taraftan Doğu Akdeniz ve Orta Doğu'daki hâkim konumunu korumak, diğer taraftan yükselen Sovyet gücüne karşı direnç göstermek isteyen İngiltere için Kıbrıs Adası kurtarıcı bir bölge olmuştur. 1952'de Mısır'daki Genel Karargâhı'nı Kıbrıs'a taşımasının, kendisi açısından zorunlu bir hamle olduğu dikkat çekmektedir.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

İngiltere Ulusal Arşivler

The National Archives, Cabinet Papers (TNA, CAB kısaltma şeklinde dipnotlarda yer almıştır) Londra, 128, 129, 131.

İngiliz Parlamentosu (Hansard)

Hansard, Parliamentary Debates, Vol. 532, *Middle Eastern Affairs*, Debated, 2 November 1954, (Erişim tarihi: 22.10.2023).

Hansard, Parliamentary Debates, Vol. 538 *Cyprus (Expenditure and Personnel)*, Debated, 8 March, 1955, (Erişim Tarihi: 24.10. 2023).

Hansard, Parliamentary Debates, Vol.547, *Cyprus*, Debated, 5 October 1955 (Erişim Tarihi: 24.10. 2023).

Sürekli Yayınlar

Gazeteler

Reuter, 21 November 1955, "Canal Zone Base Handed Over", *The Daily Telegraph*, s.1.

The Daily Mail, 26 September 1955, WAKEFORD Geoffrey, "Strong-Man Harding for Cyprus".

The Daily Telegraph, 25 February 1953, O'BRIEN, Edward Donough, ve HYSLOP, John, "Choice of Cyprus as a Base".

The Daily Telegraph, 30 June 1954, JOHNSON, R.F., "Cyprus Base Doubts".

The Daily Telegraph, 24 September 1954, "Cyprus key Base In West Defence".

The Daily Telegraph, 26 September 1955, "Sir J. Harding Made Governor Of Cyprus".

The Economist, 9 April 1955, "Explosions in Cyprus".

The Times, 22 September 1952, "Military Plans For Cyprus".

The Times, 25 September 1952, "Base In Egypt "Vital".

The Times, 29 July 1954, "No To Cyprus".

The Times, 3 September 1954, "Housing The British Soldire/ Barracks In Cyprus, Africa And At Home".

The Times, 3 September 1954, "New British Army Centres In Cyprus".

The Times, 27 August 1955, "Vital Base Against Agression In Middle East".

The Times, 27 September 1955, "Sir John Harding's Aim In Cyprus".

Kitaplar ve Tezler

- Aldrich, Richard James, ZAMETİCA, J., "The rise and devline of a strategic concept: the Middle East 1945-51" *British Intelligence Strategy and the Cold War, British*, Routledge, London, 2. Published, 2005.
- Black, Jeremy, *Dünya Tarihinde Askeri Strateji*, Timaş Yayınları, İstanbul, Nisan 2021.
- Clark, Tommy, *Kısa Kıbrıs Tarihi*, Say Yayınları, Çev., Ekin Duru, İstanbul, 1. Baskı, 2023.
- Cleveland, William, L, *Modern Ortadoğu Tarihi*, Çev., Mehmet Harmancı, Agora Kitaplık, İstanbul, 1. Baskı, Haziran 2008.
- Darwin, John, *Britain and Decolonisation The Retreat from Empire in the Post-War World*, Macmillan Press, London, Reprinted, 1992.
- Devereux, David R., *The Formulation of British Defence Policy Towards The Middle East, 1948-56*, Palgrave Macmillan, New York, First Publishing, 1990,
- Gürel, Şükrü Sina, *Kıbrıs Tarihi*, İmge Kitabevi, 1. Baskı Ankara, Mart 2020.
- Hill, George, *Kıbrıs Tarihi Osmanlı ve İngiliz İdaresi Dönemi (1571-1948)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2016.
- Holland, Robert, *Britain And The Revolt in Cyprus 1954-1959*, Oxford University Press, Reprinted, 2002.
- Kitchen, Martin, *The British Empire and Commonwealth*, Palgrave, New York, Printing, 2002.
- Serter V. E., *Kıbrıs'ta Rum-Yunan Saldırıları ve Soykırım*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2008.
- Yellice, Gürhan, *İngiltere'nin Kıbrıs Politikası 1950-1960*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir, 2011
- Yeşilbursa, Behçet Kemal, *Ortadoğu'da Emperyalizm*, Sentez Yayıncılık, Ankara, 1. Baskı, Mart 2017.

Makaleler

- Armaoğlu, Fahir, "(Amerikan Belgeleri ile) Orta Doğu Komutanlığı'ndan Bağdat Paketi'ne 1951-1955", *Belleten*, Cilt 59, Sayı 224, 1995, s.189-236.
- Atyeo, Henry C., "Egyptian Nationalism", *Current History*, Vol. 23, No.135 (November, 1952), s. 312-315.
- Baldwin, AVM, Nigel, "Cyprus and Cento", *Royal Air Force Historical Society, Journal* 38, 2007, s.71-76 (Erişim tarihi: 24.11.2023).
- Dudgeon, Wg. Cdr. Mike "No 4 SFTS and Raschild Ali's War- Iraq 1941", *Royal Air Force Historical Society, Journal* 48, 2010, s.39-57.
- Edgar, Lieut.-Colonel J. D. R.E., "Cyprus", *Royal United Services Institution Journal*, Volume 100, Issue 597, 1955, s.73-81.

- Hatzivassilou, Evanthis, "Cold War Pressures, Regional Strategies, and Relative Decline, British Military and Strategic Planning for Cyprus, 1950-1960", *The Journal of Military History*, Vol 73, Sayı 4, October 2009, s.1143-1166.
- Moulton, Major-General James Louis, "Middle East Base: An Exercise in Hindsight", *Royal United Services Institution journal*, 11 September 2009, s.44-48.
- Rahman, Habibur, "British Post-Second World War Military Planning for the Middle East", *Journal of Strategic Studies*, Volume 5, Issue 4, 24 January 2008, s.511-530.
- Ritchie, Sebastian, "The RAF and Aden, 1928-1967", *Royal Air Force Historical Society, journal* 48, 2010, s. 110-134.
- Rosenbaum, Naomi, "Success in Foreign Policy: The British in Cyprus, 1878-1960", *Canadian Journal of Political Science/Revue canadienne de science politique*, Volume 3, No: 4, December 1970, s.605-627.
- Stergiou, Andreas, "Soviet Policy Toward Cyprus", *The Cyprus Review*, No: 19 (2), 2007, s.83-106.
- Torun, Zerrin, Çöpoğlu, M. Onur, "Soğuk Savaş Döneminde İngiltere Dış Politikası", *İngiltere' Dış Politikası (Britanya Dış Politikası)*, ed., Filiz Çoban Oran, Nobel Bilimsel Yayınları, Ankara, 1. Basım, 2021, s.117-144.
- Vatansever, Müge, "Kıbrıs Sorununun Tarihi Gelişimi", *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Dergisi*, Cilt 12, Temmuz 2010, ss.1487-1530.
- Yellice, Gürhan, "1878'den 1931'e Kıbrıs'ta Enosis Talepleri ve İngiltere'nin Yaklaşımı", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt 12, Sayı 24, ss.15,16.
- Yiangou, Anastasia, "Decolonization in the Eastern Mediterranean: Britain and the Cyprus Question, 1945-1960", *Cahiers Du Centre d'études Chypriotes*, 50 / 2020, ss. 45-63.

İnternet Kaynakları

- Central Intelligence Agency (CIA), "File: 1951 Middle East Oil...", *Wikimedia Commons*, Son güncelleme 09.11.2016
https://www.collectionscanada.gc.ca/obj/s4/f2/dsk4/etd/MQ81944.pdf?is_the-sis=1&oclc_number=56965116 (Erişim tarihi: 15.11.2023).
- Rousou, Maria, "Britain's Balcony In the Middle East: Cyprus' Role In British Defence Strategy, 1945,57", *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, B. A. Simon Fraser University, Kasım 2001.
https://www.collectionscanada.gc.ca/obj/s4/f2/dsk4/etd/MQ81944.pdf?is_the-sis=1&oclc_number=56965116 (Erişim tarihi: 16.09.2023).
- Uk Overseas Territories Conservation Forum, <https://www.ukotcf.org.uk/europe-territories/cyprus-sovereign-base-areas>, (Erişim tarihi: 24.04.2024).